૬ ગ્રંથાવલિ કાર્યાલય.] [એક આના માળા.

બાલમંદિર



પુષ્પ: ૫. વસંતપંચમી. ૧૯૭૬

સંપાદક:
સીતારામ જે. શર્મા.
પાવરી વીલા;
સાન્ટાક્રુઝ (મુંબઈ.)

ભીખારણ.

(એક ન્હાની સ્વતંત્ર વાર્તા.)

લેખક :—રા. રામુ પરમાનન્દ ઠક્કર.

(૧)

" અરે, ભગવાન્ ! આ શેઠ, એક આ બાલકને કાંઇ દાંઢીયું આપો. તમારૂં પરમેશ્વર ભલું કરશે."

ચોપાટીપર સાંઝને વખતે લોકોની ઠઠ જામેલી હતી- જાત-જાતના લોકો આમતેમ ફરતા હતા. એ વખતે એક ભીખારણ પોતાના હાથમાં એક ન્હાના બાલકને ઉચકીને ઉભેલી—જતા આવતા માણસો પાસે ઉપરના શબ્દો બોલી કંઇક દાન માગતી હતી.

ભીખારણ જુવાન હતી, મ્હોં સુન્દર હતું, અને માથે કાળા વાળ હતા. પણ તે અવ્યવસ્થિત અને મેલા દેખાતા હતા. શરીર પર ફાટાં—તુટાં મેલાં વસ્ત્રો હતાં અને એથી આખું શરીર બરાબર ઢંકાતું ન્હોતું. પહેરેલું પોલકું કોઇક શ્રીમંત શેઠાણીના અંગપરનું ઉતરેલું હોય તેવું તેની ફેશનેબલ સીવણી પરથી લાગતું હતું—પણ તે ઘણે ઠેકાણેથી ફાટેલું હતું. તેના હાથના ગોળ કાંડાઓમાં કાચની એકેક બંગડી હતી—એ સિવાય આખા શરીર પર એકે આભુષણ ન્હોતું.

મેલાં અને જૂનાં વસ્ત્રોમાં વિંટાળેલું છએક માસનું એક બચ્ચું તેના બે હાથ પર તેણે તેડેલું હતું. બાલક બહુ સુન્દર હતું. માથે કાળા રેશમી વાળ અને ખુલ્લી વિશાલ આંખો તરફ જતા આવતા માણસો ઘડીભર જોઇ રહેતા.

ભીખારણ આશરે સત્તર અઢાર વર્ષની હતી. મ્હોં પર ગમગીની અને ઉંડા વિચારની છાયા છવાયલી હતી. ભીખ માગતાં કેમ જાણે કે અચકાતી હોય તેમ નીચું મ્હોં રાખી જમીન તરફ જોઈનેજ ઉભી રહી હતી. જતું આવતું કોઇ એના બચ્ચાંના ન્હાનકડા હાથમાં એક સીક્કો મૂકી દેતું ત્યારે "ભગવાન તમારૂં ભલું કરશે." એટલા શબ્દો બોલતી વખત માત્ર સ્હેજ ઉંચું જોતી હતી.

બે યુવાનો સુન્દર પોષાકમાં સજ્જ થઇને ચોપાટી ઉપર આમતેમ ફરતાં વિધવિધ નરનારીઓને નિહાળી રહ્યા હતા, ફરતાં ફરતાં બન્ને ભીખારણ પાસેથી પસાર થયા. તેવીજ પેલી ભીખારણ બોલી:

"ઓ શેઠ ! એક આ બાલકને કોઇ દોઢીયું આપો. તમારૂં પરમેશ્વર ભલું કરશે."

મુંબાઇમાં ભીખારીઓની બહુ છત છે. જાહેર રસ્તા ઉપર, હરવા ફરવાના અને રમત–ગમતના સ્થાન ઉપર જ્યારે જોઇએ ત્યારે ભીખારીઓ ઉભેલા જ હોય છે. એમના તરફ ઝાઝા માણસો ધ્યાન આપતા નથી. બે યુવાનોમાંથી એકને તો ભીખારણના શબ્દોની કંઈ અસર થઇ નહિ, પણ બીજાનો હાથ તરતજ ખીસા તરફ વળ્યો. અંદરથી એક બે આનીનો સિક્કો કાઢ્યો. અને બચ્ચાના ન્હાનકડા હાથમાં મૂકી દીધો.

"ભગવાન તમારૂં ભલું કરશે." એ આશિર્વાદ ઉચ્ચારતાં ભીખારણે જરા ઉંચું જોયું—અને યુવાનની સાથે નજર મળતાં "ઓ ભગવાન" કરીને મોટી ચીસ પાડી ધબ દઇને નીચે બેસી ગઇ, અને બે હાથ વચ્ચે પોતાનું મ્હોં સંતાડી દીધું.

બન્ને મિત્રો જરા ખમચ્યા—અને પછી તરતજ ચાલવા લાગ્યા. બેઆનીનું દાન કરનાર યુવાન જરા બ્હેબાકળો દેખાતો હતો અને એનો શ્વાસોચ્છવાસ ઉતાવળો ચાલતો હતો, એ જરા ઉતાવળે કદમે આગળ જતો હતો.

થોડેક આગળ ચાલ્યા પછી બીજો મિત્ર બોલ્યો, "ન્હાનું! તું જરા વધારે પડતી ઉદારતા બતાવે છે, હો!"

"વિનોદ! મ્હને ફરીથી એ વાત યાદ કરાવીશ માં—હો." એમ બોલતાં બોલતાં ન્હાનુની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

વિનોદ સમજ્યો નહિ. કે ન્હાનુના ઉપર ભીખારણે શું અસર કરી હતી. ન્હાનુની આંખમાં આંસુ શા માટે આવ્યા? શું ભીખારણની એને એટલી બધી દયા આવી તેથી? કદાચ તેમ હોય, પણ ભીખારણ ન્હાનુને જોઇને કેમ બેસી ગઇ—શા માટે મ્હોં છુપાવી ગઇ અને ચીસ પાડી ઉઠી? ભીખારણ સુન્દર હતી. ભીખારણ આવી સુન્દર હોઇ શકે ખરી? એનું બાલક પણ કેવું સુન્દર હતું?...વિનોદના મનમાં આ બધા વિચારો ઘોળાવા લાગ્યા. અને બધી વાતમાં એને કૈંક ભેદ જણાવા લાગ્યો—એક બે પ્રશ્નો ન્હાનુને પૂછ્યા, પણ ત્હેની જવાબ આપવાની વૃત્તિ ન જણાઇ તેથી મનમાં ને મનમાં ગુંચવાતો ગયો અને છેવટે એ વાત મનમાંથી વિસારી દેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

ભાનુના ઘર પાસેથી બન્ને મિત્રો જુદા પડ્યા.

(૨)

બીજે દિવસે સ્હાંજે એજ વખતે વિનોદ ચોપાટી ઉપર ગયો. ભીખારણ એજ સ્થળે બાળકને તેડીને નીચું મ્હોં રાખી ઉભેલી હતી. વિનોદ તેની પાસે ગયો અને બાલકના હાથમાં પાવલી મુકી. ભીખારણે આશિર્વાદ આપવા ઉંચું જોયું. વિનોદ ઉભો રહ્યો—અને ભીખારણને પૂછ્યું.

" બાઇ, તું કોણ છે ? "

બહુ નાખુશીથી જવાબ આપતી હોય તેમ ભીખારણ બોલી : " ભીખારણ છું, શેઠ."

" આ બાળક કોનું છે ? "

" મારૂં પોતાનું."

વિનોદને ઘણા વધારે પ્રશ્નો પુછવાના હતા, પણ ગીરદીવાલા રસ્તા ઉપર ઉભા રહીને જુવાન ભીખારણની સાથે વાતચિત કરતાં તે અચકાયો. તેણે ભીખારણને પૂછ્યું:

" બાઇ ! તું મ્હારી સાથે આવીશ ? "

ભીખારણ થોડો વખત વિનોદના સામું જોઈ રહી. એની અસ્થિર આંખોમાં ભયની લાગણી દેખાવા લાગી—પછી બોલી:

" માફ કરો શેઠ. મ્હને લાલચમાં ન નાંખો—મ્હારે ત્હમારા પૈસા નથી જોઇતા—ત્હમારી પાવલી પાછી લઇ જાઓ." આમ કહીને પાવલીના સીક્કો વિનોદ તરફ ફેંક્યો.

વિનોદે એ સીકો પાછો લઈ બાલકના હાથમાં મુકયો અને બોલ્યો:

"બ્હેન ! હું ત્હને લાલચમાં નાંખી અનીતિને રસ્તે લઈ જવા નથી માંગતો. મ્હને ત્હારી બહુ દયા આવે છે. મ્હારે ત્હને કેટલાક સવાલો પૂછવા છે. તું મ્હારી સાથે આવીશ તો ત્હને હું મ્હારી બ્હેન ગણીને ત્હારી સાથે વર્તીશ એ ખાતરીથી માનજે."

ભીખારણને કંઈક વિશ્વાસ આવ્યો. વિનોદની સાથે જવા ત્હેણે હા કહી. અને વિનોદથી થોડું અંતર રાખીને પાછળ-પાછળ ચાલવા લાગી.

વિનોદ પોતાને ઘેર આવ્યો, અને પોતાના બેસવાના ખંડમાં એક ખુરસીપર ભીખારણને બેસાડી, પોતાની પત્નીને બોલાવી લાવ્યો અને ભીખારણને કહ્યું:

"બ્હેન ! જરાય સંકોચ વગર હું પૂછું તે વાતના જવાબ આપજે હો. હું ત્હારૂં શ્રેયજ કરવા માગું છું."

ભીખારણ શ્રીમંતના ઘરમાં આવીને બેઠી હતી—ફરનીચર વગેરેનો એ ઘરમાં ઠાઠ હતો. આવું બધું જોઈને ભીખારીઓને જે અજાયબી થવી જોઈએ તેવી એને જરાય થઈ લાગતી ન્હોતી. જાણે કે એવા ઘરોથી પરિચિત હોય તેવી રીતથી એ બેઠેલી લાગતી હતી અને ખુરસીપર બેઠી ત્યારે જાણે ખુરસીથી સારી રીતે પરિચિત હોય તેવી રીતે બેઠી હતી. વિનોદને જવાબ આપતાં તે બોલી:

"શેઠ ! દિલના દર્દીઓને દિલ ખોલી ભાર ખાલી કરવા જેવું આશ્વાસન નથી. પણ પાત્ર વગર દિલ કયાં ખોલવું [illegible] પર

આપે આટલી બધી દયા બતાવી છે તો હું મ્હારા દિલની વાત આપને કહીશ. પૂછો ત્હેના હું જવાબ આપીશ. અને આશા રાખું છું કે મ્હારા વિશ્વાસનો આપ દુરુપયોગ નહિ કરો.”

“ વારૂ, બ્હેન ! તું ન્હાનુને ઓળખે છે ? ”

ભીખારણના શરીરમાં સ્હેજ કમ્પ જણાયો.

“ હા. ”

“ કાલે એણે ત્હને બે આની આપી—”

“ એ ત્હમને ક્યાંથી ખબર ? ”

“ હું સાથે હતો. ”

“ મ્હને સરત નથી. વારૂ—પછી ? ”

“ એ વખતે ત્હેં ચીસ શા માટે પાડી ? ”

“ શેઠ, બધી વાત લાંબી અને દુઃખ ભરી છે. ત્હમને વિસ્તારથી સાંભળવા ઇચ્છા હોય તો હુંજ કહી જઉં. મ્હને થોડું પાણી પીવા આપશો ? ”

વિનોદની પત્નીએ સ્વચ્છ પ્યાલામાં ત્હેને પાણી આપ્યું, અને ત્હેના સુન્દર બાલકને તેડી લીધું. બાલક ત્હેના ખોળામાં રમવા લાગ્યું.

(૩)

પાણી પીધા પછી ભીખારણે પોતાની વાત શરૂ કરી.

“ શેઠ! હું કુલવાન અને શ્રીમંત માબાપની પુત્રી છું. અને ઉચ્ચ જ્ઞાતિની છું. મ્હારૂં નામ માલતિ. અમારા ગામમાં મ્હારા પિતાની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી. મ્હને તેણે થોડીઘણી કેળવણી આપી હતી તે શ્રીમંત પણ જુના વિચારોના અને રૂઢિના બન્ધનોમાં

અર્જુડ બંધાઈ ગયેલા હતા. પરમેશ્વર એમના આત્માને શાન્તિ આપો!

"મ્હારૂં વેવિશાળ હું ઘોડીઆમાં રમતી ત્યારનું થઈ ચુકયું હતું. કન્યાદાનનું સમ્પૂર્ણ પુણ્ય લેવાની ખાતર મ્હને સાત વરસની ઉમરે મ્હારા પિતાએ પરણાવી દીધી. મ્હારા લગ્નની મ્હને અત્યારે તો બહુજ ઝાંખી યાદ છે. ઝોકાં ખાતી ખાતી હું કન્યાના વેશમાં પરણવા બેઠી હતી એવું કંઈક સાંભરે છે.

"મ્હારા વરની અને મ્હારી ઉમર વચ્ચે છ વર્ષનો તફાવત હતો. હું પરણી ત્યારે તે તેર વર્ષના હતા. પરણ્યા પછી કોઈ કોઇ વાર મ્હને સાસરેથી તેડું આવતું અને જતી ત્યારે ફળીયાના છોકરાઓ સાથે ભમરડે રમતા અને કોડીએ રમતા પતિને જોઈને હું લાજ કાઢતી!

"મ્હને ચૌદમે વરસે સાસરે મોકલવામાં આવી. એ વખતે હું સમજણી થઇ હતી અને આસપાસના લોકો પાસેથી મ્હારા વર સંબંધે વાતો સાંભળતી હતી. એની ઉમર એ વખતે વીસ વર્ષની થઇ હતી અને એટલી ઉમરમાં તો એ દુરાચારના ફંદમાં ફસી ચૂકયા હતા. હલકા સોબતીઓના સહવાસથી ભ્રષ્ટ થઇ ચૂકયા હતા: એ બધું હું જાણતી હતી. સાસરે જઈને પતિને સુધારી સંસાર મીઠો બનાવવાનો મ્હેં સંકલ્પ કર્યો હતો—પણ વિધાતાએ બાજી કંઈક ન્યારીજ રચી રાખી હતી.

"મ્હને રાતના સાસરે મોકલવામાં આવી—મ્હારા શયન ખંડમાં જઈને હું બેઠી અને પતિના આવવાની રાહ જોવા લાગી. ગમે તેવા કમઅક્કલ અને મૂઢ પતિને પણ પ્રથમ રાત્રે પત્નીને મળવાની કંઈક ખાસ અધીરતા રહે છે—પણ મ્હારા પતિ કમઅક્કલ [illegible] મૂઢ સુદ્ધાં

ન્હોતા. ત્હેમને મ્હારી પરવા ન્હોતી. તે રાત્રે પણ એ હમેશની માફક દુરાચારી સ્ત્રીયોમાં રખડવા ચાલ્યા ગયા હતા. મ્હેં મધરાત સુધી એમના આવવાની રાહ જોઈ—અને છેવટે નિરાશ થઇને થાકીને સુઈ ગઈ—ઉંઘી ગઈ.

"મોડી રાત્રે મ્હારા પતિ આવ્યા હશે—હું તો ઉંઘતી હતી—મ્હને જગાડવાની એમને જરૂર ન લાગી. સ્હવારે ઉઠી ત્યારે એક જૂદી શય્યામાં એ ઉંઘતા હતા.

"મ્હારી નિરાશાની હદ આવી રહી—મ્હને મ્હોટો આઘાત લાગ્યો. રાતના સુઇ જવા માટે પસ્તાવા લાગી. મ્હેં આસ્તે રહીને મ્હારા પતિને જગાડ્યા. પણ તે અર્ધ જાગ્રત અવસ્થામાં એટલાજ શબ્દો બોલ્યા કે: "મ્હારે ત્હારૂં કામ નથી. મ્હને સુઇ રહેવા દે."

"અને મ્હારા પરણેલા સંસારની આશાભરી પ્રથમ રાત આવી નિરાશામાં સમાપ્ત થઇ. મ્હારા બધા હવાઇ કિલ્લાઓ હવા-માંજ રહી ગયા.

"શેઠ! જરા શરમ મૂકીને વાત કરૂં છું પણ માફ કરજો. ભીખ માગવા માંડી ત્યારથી જ શરમને ક્યારનીયે રૂખસદ આપી દીધી છે. હવે જ્યારે જિન્દગીનો ઇતિહાસ કહેવા બેઠી છું—પાપ પ્રકટ કરવા બેઠી છું ત્યારે શરમ શા માટે રાખું?

"મ્હારા સાસરીયામાં સ્ત્રીવર્ગમાં કોઇજ ન્હોતું—તેથી ઘર સંભાળવાની ફરજ પણ મ્હારેજ માથે હતી. મ્હારા પતિરાજને ને વૃદ્ધ સસરાને હું રાંધીને જમાડતી. પણ એ વખતે બન્ને સાથેજ હોય તેથી પતિની સાથે એક શબ્દ બોલવાનું બનતું નહિ. દિવસ આખો તે ઘરમાં રહેતા નહિ, અને મોડી રાત્રે ઘેર આવતા. હું હમેશાં

ત્હેમની આવવાની રાહ જોઈને જાગતી બેસતી. પણ આવીને તરત તે પોતાને વાસ્તે જૂદી શય્યા નાંખવાનું મ્હને કહેતા–અને પછી નિદ્રાવશ થઇ જતા. કોઇક વાર હું વાત કરવાનો પ્રયત્ન કરતી તો "મ્હને હમણા ઉંઘ આવે છે–ગરબડ ન કર." કરી સુઈ જતા. એકાદ બે વખત વાતચિત કરવાનો વધારે આગ્રહ રાખવા જતાં મ્હને શિક્ષા મળી હતી. અને ત્યાર પછી હું મ્હારા દુર્ભાગ્યને રડતી–પ્રથમથીજ એમને માટે જૂદી પથારી કરી એ આવ્યા પહેલાં સુઇ જતી.

"શેઠ ભરજુવાનીમાં સ્ત્રીને વાજબી ભોગો ભોગવવાની ઇચ્છા થાય તેમાં એનો દોષ નથી. પણ મ્હારી તો બધી આશાઓ અને ઇચ્છાઓ અપૂર્ણજ રહેવા લાગી. એક અઠવાડીયું–બે અઠવાડીયાં એમને એમ વીતી ગયાં–પછી હું બહુ મુઝાઇ. સાસરામાં તો સ્ત્રીવર્ગમાં કોઇ હતું જ નહિ એટલે મ્હારી ફરીયાદ મ્હારે કોને કરવી તે સમજાયું નહિ. પીયેરમાં માને વાત કરતાં શરમાઈ. અને અંતરની દાઝ જાણે તેવી કોઈ સખી હતી નહિ. એટલે મનની પીડા મનમાંજ સમાવી હું બેસી રહી.

"પણ એમ બેસી રહેવાથી પાર આવે તેવું ન્હોતું. છેવટે એક દિવસે અંતઃકરણે બુદ્ધિ સુઝાડી તે પ્રમાણે સસરાને મ્હોંયે બધી વસ્તુસ્થિતિ નિવેદન કરી ન્યાય માંગવાનો વિચાર કર્યો. પણ હિન્દુસંસારમાં સસરાની સાથે બોલવાની વહુને છુટ નથી. અંતઃકરણે વધુ અવળી બુદ્ધિ સુઝાડી અને એથી સસરાને પત્ર લખી બધી વાત જણાવવા ઇચ્છા કરી અને એક રાતે હું તેમને લાંબો પત્ર લખવા બેઠી.

"મ્હારાં દુર્ભાગ્ય ત્યાંય ફરી વળ્યાં. પત્ર લખતી હતી તેવામાં

પતિદેવ પધાર્યા, અને એમને જોઈને મ્હેં પત્ર પથારી તળે છુપાવ્યો. એથી એમને કૈંક શક પડયો. મ્હારી પાસે પત્ર જોવા માંગ્યો. ફરીયાદ કરૂં છું એ જાણી કદાચ આપોઆપ ઠેકાણે આવી જશે એમ માની પત્ર મ્હેં જોવા આપ્યો. અને પરિણામે મ્હને પુષ્કળ પ્રહાર મળ્યો. ખુલાસો કરવા જતાં ઉલટો વધુ પ્રહાર મળ્યો. અને તેજ રાતથી મ્હારા પરણેલા સંસારનો લગભગ અંતજ આવ્યો. પતિ મ્હને પોતાના માર્ગમાંથી દૂર તો કરવા માગતાજ હતા. આ તક મળેલી જોઈ એમણે મ્હને પોતાના ઘરમાંથી કાયમને માટે રૂખસદ આપી—અને મ્હારા વર્તનને માટે શંકા પડી છે એવું કારણ બીજાઓને જાહેર કર્યું. ફરીયાદ ફરીયાદને ઠેકાણે રહી. અને હું પાછી મ્હારા પિતાને ઘેર જઈને રહી.

" આ છેલ્લો અન્યાય મ્હારાથી સહન ન થઈ શક્યો—અને મ્હેં શરમ મૂકીને બધી વાત મ્હારી માને જણાવી. મ્હારા પિતાએ ધાર્યું હોત તો મ્હારા સસરાને બધી વાત કહી શક્યા હોત. મ્હારા વરને કોઈ પણ રીતે સમજાવી શક્યા હોત. પણ તેમના મગજમાં શ્રીમંતાઈનો ખોટો ગર્વ હતો. તેમને પોતાની 'વટ'નો ભારે ખ્યાલ ગરી ગયો હતો. " આપણે ઘેર રોટલો છે. દીકરી ન તેડે ત્યાંસુધી હું ત્હને સાસરે મોકલવાનો નથી. જોઉં છું કેટલોક વખત તેડું નથી કરતો તે એની મેળે ઠેકાણે આવશે. તું ત્હારે ખાઈ પીને મજા કર." પોતાની 'વટ'ને ખાતર હું ઈન્સાફ મેળવ્યા વગર બેસી રહી—અને ગામમાં મ્હારી બદનામી થઈ.

" શેઠ ! પિતાને ઘેર રોટલો હતો. બીજું બધું સુખ હતું—પણ એથી મ્હને સંતોષ ન થતો. રોટલાના દુઃખે કૈં આબાપ છોકરીને

પરણાવના નથી. ઘરડા બાપને જુવાન દીકરીની અંતરની વેદનાનો ખ્યાલ કોણ જાણે કેમ નજ આવ્યો. અને મ્હારૂં દુર્ભાગ્ય મ્હારા ભવિષ્યના દુઃખોને પાસે લાવતું ગયું.

"વસ્તુતઃ મ્હારા પતિને માટે મ્હને અંતરનો પ્રેમ તો કદિ પ્રકટ્યોજ ન્હોતો. દુરાચારી પતિના તરફ કઈ સ્ત્રીને પ્રેમ રહે? જ્યાં સામેથી જરા પણ લાગણી બતાવવામાં આવતી ન હોય ત્યાં આપણું અંતર કેટલુંક ધસે? ફક્ત એક હિન્દુ બાલા તરીકે મ્હારે મ્હારૂં ઘર બનાવવું હતું—અને સંસાર સુધારવો હતો—તેથી પતિને કોઇ પણ રીતે ઠેકાણે લાવવાની મ્હારા મનમાં મુરાદ હતી—પણ જ્યારે આ સ્થિતિ આવી ત્યારે પછી મ્હારા મને ઉલટોજ રસ્તો લીધો. "પતિએ તો પોતાનો માર્ગ પહેલેથીજ કરી લીધો છે. એને મ્હારી કશી પરવા નથી—તો પછી મ્હારે મ્હારો રસ્તો શા માટે ન કરી લેવો?" એવો વિચાર આવ્યો. જુવાનીની ઝોંકમાં ઝુકી ગઇ. શેઠ! એ અપરાધ મ્હારો એકલીનોજ ન્હોતો—હો! મ્હારા માબાપનો આપણા સમાજની રૂઢીઓનો અને સાથી વિશેષ તો મ્હારા વરનોજ અપરાધ હતો. કદાચ હું ભૂલ કરતી હઇશ—પણ મ્હને એમ લાગે છે કે એ મ્હારો અપરાધ તો સૌથી ઓછે અંશે હતો. મ્હારા જેવી કેટલી અબલાઓના જીવન આમ રદ જાય છે તે તમે જાણો છો ખરા, શેઠ?

"ભ્રષ્ટ થવાનો સંકલ્પ કર્યો તેની સાથે અનુકૂલ સંજોગો મળવા માંડ્યા. ન્હાનુશેઠ તમારા મિત્ર છે ખરૂં? તે મ્હારા પાડોશી હતા. એની ઉમર મ્હારાથી બહુ મ્હોટી નથી. નાનપણમાં અમે સાથે રમતાં—મોટપણે સાથે ભણતાં—ન્હાનુશેઠ પરણેલા હતા—તેમના અને

મ્હારા પિતાની વચ્ચે પણ પાડોશી વ્યવહારે જુનો સમ્બન્ધ હતો. ન્હાનુ શેઠ વારંવાર મ્હારે ઘેર આવતા અને હું ત્હેમને ઘેર જતી. હું એ વખતે બહુ રૂપાળી હતી. મ્હારી જુવાની ખીલી હતી—અને વિલાસો ભોગવવાની વૃત્તિ જાગ્રત થઇ હતી. મ્હારા પાપની કથા હું વધારે લંબાવવા માગતી નથી. મ્હારૂં જીવન મ્હેં ભ્રષ્ટ કર્યું—અને ન્હાનુશેઠ મારા પાપના અર્ધ ભાગિદાર થયા.

"આજથી બે એક વર્ષ પહેલાંની એ વાત છે. અમારૂં પાપ વરસ સુધી તો ઢાંક્યું રહ્યું—પણ છેવટે પ્રકાશ્યું—કદિ પાપ છુપું રહેતું નથી. દુરાચારથી હું ગર્ભવતી થઇ—અને એ વાતની માહિતી થતાંજ ન્હાનુશેઠ મ્હને છોડીને ન્હાસી ગયા: મ્હને બેવડો ફટકો લાગ્યો. ન્હાનુશેઠને મ્હેં મ્હારા હૃદયનો બધો પ્રેમ અર્પણ કર્યો હતો અને મ્હારા સ્વામી મ્હેં એમનેજ માન્યા હતા. એ છોડી ગયા એથી મ્હને આઘાત થયો અને પાપનો પ્રકાશ થઈ જવાથી દુ:ખમાં વધારો થયો.

મ્હારાં માતા પિતાને મ્હારા પાપની ખબર પડી—અને બન્નેનો ક્રોધ હદ ઉલ્લંઘી ગયો. ન્યાત જાતમાં અને ગામમાં આબરૂ જશે એ વિચારથી મારા પિતા ગાંડા જેવા થઈ ગયા. "એ પાપણીનું મ્હારે મ્હોં જોવું નથી—એને અફીણ પાઇ દ્યો." એ શબ્દો બોલ્યા. હું તો મરવાનીજ રાહ જોવા લાગી.

"જિન્દગી બહુ વ્હાલી લાગતી હતી, અને હજીએ વ્હાલી લાગે છે. શેઠ! જિન્દગી વ્હાલી ન લાગતી હોત તો તો આ હાલતનો હાથે જ અંત આણ્યો હોત. મ્હારા પિતાનો મ્હને ઝેર પાવાનો ઈરાદો સાંભળી હું તો ચમકીજ ગઈ. તે ખરેખર ઝેર પાઈ દેત. આબરૂ અને 'વટ' સાચવવાની ખાતર દીકરીને વ્હાલી કરે તેવા ન્હોતા.

" પણ મ્હને તો મરવા ઇચ્છા ન્હોતી, એટલે ઘરમાંથી ન્હાસી જવાની તક શોધવા લાગી. અને એક વખત લાગ જોઇ મારા અંગ ઉપર જે થોડું ઘણું ઘરેણું હતું તે સહિત નીકળી ગઈ. જુવાન અબળા એકલી ક્યાં જઇશ એ વિચાર તરત તો ન આવ્યો. કોઇ પાછળ શોધ કરવા આવશે તો પકડાઇ જઇશ તો શું થશે એ વિચાર પણ ન સુઝ્યો. હું તો અંધારી રાતે ટ્રેનમાં બેસી ગઈ. ટ્રેનમાં કોઈ સાથે વાત કરવાની હીંમત કરતી નહોતી, પણ સવાર થતાં, મારા ડબ્બામાં એક ડોસી બેઠી હતી તેણે મારી સાથે વાત કરવા માંડી. અને હળવે હળવે મારો બધો વિશ્વાસ મેળવી લીધો. હું ભોળવાઈ ગઈ અને મારી બધી ખરી વાત તેને જણાવી દઈ મને તેની સાથે રાખવા કહ્યું. ડોસીએ ખુશીથી મને રહેવાની બધી સોઈ કરી આપવા હા પાડી. ડોસી મને મુંબઇ લઇ આવી. અને પોતાના ઘરમાં મને રાખી.

" થોડા દિવસમાં મને ખબર પડી કે ડોસીનું ઘર તો દુરાચારનો એક અખાડો છે. કેટલાક દુરાચારી સ્ત્રી પુરુષો ત્યાં આવતાં જતાં અને ડોસી એમના દુરાચાર પર ગુજરાન ચલાવતી.

" બસ. બધી વાત હું સમજી ગઇ. મ્હારે માટે બે રસ્તા હતા. ક્યાંતો વેશ્યા બનીને સુખચેનથી જીવન વીતાડવું, અને ક્યાંતો એ ડોસીની પાસેથી યે વળી ન્હાસી છુટવું. ન્હાસીને ક્યાં જવું એ ખબર ન્હોતી. મુંબઈથી હું અજાણી હતી. એકવાર આવેશમાં આવી જઇને ઘર તો છોડ્યું, પણ હવે એ માટે બહુ પસ્તાવા લાગી. પાછી ઘેર જવા હવે મન થતું ન્હોતું. આવી મુંઝવણમાં થોડા દહાડા તો એમજ વીતી ગયા.

" એક વાત મ્હારા લાભમાં હતી. હું ગર્ભવતી હતી, એટલે નીતિભ્રષ્ટ થતી બચી ગઇ. ડોસી જાણતી હતી કે હું ગર્ભવતી છું. તે મ્હારી બહુ કાળજી રાખતી. ત્હેનાજ ઘરમાં મ્હારા આ દિકરાનો જન્મ થયો. અને જન્મ થતાં સુધી ડોસીએ મ્હારી સગી માતાની જેવી સંભાળ રાખી. પણ, છોકરો જન્મતાંની સાથેજ ડોસીએ તેને ગુંગળાવી નાખવા ઇચ્છા બતાવી. હું એ વાત સાંભળી ત્રાસી ગઇ. ડોસીને પગે પડી કાલાવાલા કરવા લાગી, પણ એ રાક્ષસીને દયા આવવી બહુ મુસ્કેલ હતી. છેવટે ત્હેણે મ્હને તરતજ પોતાનું ઘર છોડી જવાની શરતે અને આટલો વખત રહેવા દેવાના બદલામાં મ્હારા અંગ ઉપરનું તમામ ઘરેણું આપી દેવાની શરતે મ્હારા દિકરાને જીવતો રહેવા દેવાનું કબુલ કર્યું, અને મ્હેં માંડમાંડ વિનંતિ કરીને આઠ દહાડા ત્યાં વધુ રહેવાનું માગી લીધું.

" આઠમે દહાડે મ્હારૂં બે હજાર રૂપીઆનું ઘરેણું ડોસીને ઉતારી આપ્યું, અને આ દિકરાને લઇને ડોસીના ઘરમાંથી ચાલી નીકળી. પહેલો વિચાર દરીઆમાં પડવાનો આવ્યો, પણ મ્હારા બચ્ચાનું કોણ ? બચ્ચાનેય સાથે જગતમાંથી ઉપાડી જવાનો વિચાર તો ત્રાસજનક લાગ્યો. રસ્તે ચાલતાં બહુ અચકાતી હતી. કોઇક મ્હને જોશે તો શું ધારશે ?" એવો વિચાર આવવા લાગ્યો, પણ ત્હમારા મુંબઇ શહેરમાં કોણ કોની પરવા કરે છે ? લોકોના ટોળાઓ વચ્ચેથી ચાલી જતી છતાં કોઇ મ્હારી સ્થિતિ પુછવાની પરવા કરતા નહિ. ફક્ત કોઇક મ્હારા મ્હોં સામું જોતા—અને વગર માગ્યે દોઢીયું આપતા. મ્હારાં કપડાં ફાટ્યાંતુટ્યાં છે છતાં મ્હારી ખુબસુરતી હજી કંઇક બાકી રહી ગઇ લાગે છે."

" શેઠ ! આવી વાત ઝાઝી શું લમ્બાવું ? આજ છ મહિના થયા આ સ્થિતિમાં ફરૂં છું, અને હવે તો ભીખ માગતાંયે આવડી ગયું છે. ત્હમારા મુંબઈના ભીખારીઓના કેટલાકના શા હાલ છે એ કાઇ જાણો છો ? કદિ તેમને માટે કોઇને દયા આવે છે ? કોઇ તેમનાં દુઃખો જાણી કદિ તે ટાળવા પ્રયત્ન કરો છો ?

" રસ્તે જતા આવતા લોકો મ્હારા કાલાવાલા સાંભળી કંઇક સીક્કો ફેંકી દે છે. કોઇક શેઠાણી કોઇવાર ઘરની બારીએથી કૈંક વસ્ત્ર ફેંકે છે—અને આજ છ મહિના થયાં લાખો માણસની વચ્ચે રહેતી છતાં કોઈની સાથે એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના હું ભટકું છું—અને મ્હારા કર્મોની શિક્ષા ભોગવું છું. શેઠ ! આ સ્થિતિમાં મ્હને કાલે ન્હાનુ શેઠનાં દર્શન થયાં, અને મ્હારા દુષ્કર્મોનો એ અર્ધ ભાગીદાર છટકી જઇને આમ સુખચેનથી ફરે અને મ્હારી આ સ્થિતિ હોય એ વિચારથી ઇશ્વરના ન્યાય પરથી મ્હારી શ્રદ્ધા ઉઠી ગઇ, અને હું ચીસ પાડી બેસી ગઇ,"

આટલું બોલી ત્યાં એ ભીખારણ થાકી ગઇ લાગી. ત્હેની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ ચાલ્યા જવા લાગ્યા. વિનોદની પત્ની ઉઠી અને ભીખારણને છાતી સરસી ચાંપી પોતાના સુન્દર સ્વચ્છ વસ્ત્રથી ત્હેના આંસુ લ્હોવા લાગી. ચોતરફનું વાતાવરણ ગમગીન બની રહ્યું હતું—એવામાં દ્વારમાં કોઇક નવા માણસે પ્રવેશ કર્યો.

સૌની આંખો નવા આવનાર તરફ ફેરાઈ. અને સૌએ ત્હેને ઓળખ્યો: ન્હાનુ. દેખાવ જોવા જેવો થઈ રહ્યો અને ઘડીવાર તો સૌની જીભ તાળવે ચોંટી ગઈ.

એકાએક ન્હાનુ આગળ વધ્યા—અને ગાંડા માણસની પેઠે આવેશમાં આવી જઇને ભીખારણનો હાથ પકડ્યો. “માલતિ ! ત્હારી આ દશા !” એટલા શબ્દો બોલીને ત્હેને નજીક ખેંચી: એક પળ વધુ વીતી અને માલતિ ન્હાનુની છાતીમાં માથું સમાવી ડુસકો મુકી રડી. બીજી ક્ષણ વધુ વીતી અને જમીનપર પછડાઈ પડી. એનો આત્મા દેહથી જુદો પડી ગયો.

ભાગ્યચક્ર.

પ્રકરણ ૧ લું.

દુષ્કાળ.

" પંખી ચુગે ટેકરીઓ ભમીને,
દાણા પડ્યા જે વિખરાઈ આંહીં;
તેવાંજ ટોળાં કણબી તણાં કૈં,
અહીં તહીં પેટ ભરી રહ્યાં'તાં. "

(સ્વ. કલાપી.)

" હુરેએએ રાઆઆઆમ ! " પરશાળમાં પડેલા કાથીના ખાટલાને ઢાળી તે ઉપર બેસતાંજ કપાળે હાથ મૂકીને ધના પટેલે દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો.

" બાપા આયા, બાપા આયા " કરતાં ઘરમાંથી છ વર્ષનો બેચર અને આઠ વર્ષની મંછા, બે ધના પટેલનાં છોકરાં બહાર દોડી આવ્યાં.

" બેટા, પાણી લાયજે ! " માથા ઉપરથી ખાદીનું જાડું ફાળીયું ઉતારી ખાટલા ઉપર મૂકતાં પટેલે મંછાને કહ્યું.

" લાવું " કહીને મંછા ધડબડ્ ધડબડ્ કરતી દોડી ગઇ.

મંછાની સાથેજ હાથમાં પાણીનો લોટો લઇને સન્તોક પટલાણી પોતેજ બહાર આવ્યાં, અને પતિના હાથમાં જળપાત્ર આપી સ્હામે ભીંતને અઢેલીને બેઠાં. પટેલે પાણી પીને લોટો નીચે મૂક્યો કે તુર્તજ બાજૂમાં પડેલી સાવરણીને રમાડતાં સન્તોકે પૂછ્યું: "ચ્યમ, હું કરી આયા ?"

"કાંઇ નોં થ્યું. ખરા તાપમાં ચ્યાર ગાઉનું ટાંપું પડ્યું ને જ્યો'તો એવો ઠાલા હાથે પાસો આયો !"

"હુંઉં કરમચંદ શેઠે ના પાડી ?"

"માથામાં વાગે એવીસ્તો ! હું ઘણોય કગર્યો, ખોળાપાથડીઓ કરી પણ શેઠ તો એકના બે નાં થ્યા. એ તો કે'સે કે હોનબાઈ આલી જાઓ ને રૂપબાઈ લઇ જાઓ; પણ સોનબાઇ લાવવી ચ્યાંથી !"

"મ્હારાં હાહુ કે'તાંતાં કે એ કરમચંદ શેઠ તો આપણું તપણુ પેઢીનું ઘરાગ સે !"

"મીં એ બધી વાત કહી; પણ એ તો કે'સે કે એક બાજુ આવો કાળ સે અને બીજી બાજુ કોગળીઉં ચાલી સ્હું સે, એટલે માણહનો ઘડીનોય વસવા આવતો નથી, માટે હું તો ઇમનેઇમ એક પાઇ પણ ધીરવાનો નથી."

"તારે હવે હું કરીશું ? ઘરમાં તો બે દા'ડા ચાલે એટલી બાજરી સે, પસે આ છૈયાં ને આપણે ખાહું હું ?"

"બાપા, તમે કે'તાતા' તે શે'રમાંથી હું તારે માટે કાંક હારૂ હારૂ ખાવાનું લાયો, તે આલોને ?" બાપાના ખોળામાં બેશી, દાઢી પકડી છ વર્ષના બે'ચરે કહ્યું.

ધનો પટેલ એ બાળકને શો જવાબ આપે ? સારા વખતમાં દાન–પૂણ્યથી ગામમાં જાણીતા ધના પટેલ અત્યારે પોતાના બાળક પુત્રની ઇચ્છા પણ પૂરી પાડી શકે ત્હેવી સ્થિતિમાં નહોતા. ધના પટેલના મ્હોંમાંથી એક શબ્દ પણ ન નીકળ્યો પણ બે આંખ્યોમાંથી ડબૂડબ્ કરતાં મોતી જેવાં બે અશ્રુબિંદુ ગબડી પડ્યાં. સ્વાશ્રયી અને સ્વમાની પટેલ પોતાની કંગાળ હાલતનું ભાન થતાં અડધો અડધો થઇ ગયો; પૃથ્વી પાસે મનમાંને મનમાં જગા આપવા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

ન્હાના બેચરને બાપના હૃદયની મહાવ્યથાઓ ક્યહાંથી સમજાય !

પિતાજીએ ઉત્તર ન આપ્યો એટલે ત્હેણે ફરીથી એનો એ પ્રશ્ન પૂછ્યો; સન્તોક પતિની આંખોમાંથી પડતાં આંસુ જોઇ શકી હતી, ત્હેણે બેચરને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને હૃદય સાથે ચાંપીને કહ્યું: "હું ત્હને હમણાં મગન શેઠની દુકાનેથી ટોપરૂં ને ગોળ અપાવીશ." બેચર ખુશી થયો; અને માની ગોદમાંથી નીકળી કુદતો કુદતો પાડોશના ઘર આગળ રમતાં છોકરાંને આ વાત કરવા દોડી ગયો.

ધનાભાઇના હૃદય ઉપર બેચરના કાલા ઘેલા શબ્દોથી થયેલો તિવ્ર આઘાત હજી શમ્યો નહોતો. "ઘરમાં બે દહાડા ચાલે એટલી બાજરી સે" એ પટલાણીના શબ્દો હજી કર્ણદ્વયમાં ત્યથડાટ રહ્યા હતા. "હવે શું ખાવું ?" એ વિચારમાં તે ડૂબી ગયા હતા.

સન્તોક પટલાણી અભણ હતાં, શિક્ષિત સ્ત્રીઓ જેવી ત્હેમનામાં ટાપટીપ નહોતી, શબ્દોનો મિથ્યા આડંબર ત્હેમનામાં નહોતો.

વ્હાલા–વ્હાલીના નાટકી પ્રયોગ ત્હેમણે સ્વપ્નામાં પણ અનુભવ્યા નહોતા, છતાં ધના પટેલ પોતાના પતિ છે–પતિ છે એટલે પૂજ્ય છે, એમના સુખે પોતે સુખી અને એમના દુઃખે પોતે દુઃખી છે એટલું માનતાં ને સમજતાં. પતિને સુખમાં મકીને પતિ પહેલાં ઇશ્વરના ઘેર જવાય તો સારૂં એવા એમના અભિલાષ હતા, એટલે પોતાના પતિને વિચાર વમળમાં તણાતા જોઈ ત્હેનો જીવ કળીએ કળીએ કપાવા લાગ્યો, અને ધના પટેલના મનનું શાન્ત્વન કરવા કહ્યું: “તમે આંમ ચંત્યા શીદ કરો સો. ભગવાન હૌનો સે. એ ભૂસ્યાં ઉઠાડશે પણ કોઇને ભૂસ્યાં હુવાડવાનો નથી. એ ભગવાન આપણો એ સે. આપણે કોઇનું બગાડયું સે તે આપણુને દખ પડશે?”

“મને પણ એજ વચાર થાયસે. મારા ઘેર મોટા મોટા ન્યાત મેળા થ્યા’તા, મારા બાપાએ પણ ઇમનાં માબાપો પાછળ આંગ્ગો મેંચીને પૈસા વાપર્યા’તા ને મીં પણ મારાં માબાપો પાછળ લગારે કસર કરી નો’તી એજ આપણ, અને અત્યારે ઘરમાં બે દા’ડાના દાંણા સે એ પણ આપણ. અરેરે, ચીયા પાપના ભોગે આપણી આ દશા થઇ? તયણ પેઢીથી કરમચંદ શેઠના ઘેરથી આપણે હજારો રૂપીઆનો ઉપાડ કર્યો અને ન્યાત મેળાંમાં સેતરાંએ ઇમને ત્યાં મુચ્યાં પણ અત્યારે એટલીએ ઇમને શરમ આયી? હાય હાય, આ દનિયા આવી સે એ વાતની મને અત્યારેજ ખબર પડી! હું ભગા પટેલનો છોકરો એની આ દશા!” ધનાભાઇએ મનનો ઉભરો પ્રકટ કર્યો.

“હવે ઇમ ચંતા કરે હું વળે ઇમ સે? હવે તો ગમે ઇમ કરીને આટલો કાળ કાઢી નાંસીએ તો ગંગા નાહ્યા.”

"હું પણ ઇમજ ધારૂં છું. હવે તો બધી બાજુના વાયરા વાઇ ગયા સે. અને એકે દિશામાંથી મદદની આશા નથી, એટલે મને તો ઇમ થાય સે કે સરકારી ડોલ લેવી અને આંહિથી પાંચ ગાઉ ઉપર તળાવ ખોદાયસે ત્યાં કાંમે જવું."

"ઇમ તો ઇમ. કાંય સૂટકો સ્યે. 'ચોમાસાનાં લપસ્યાં ને કાળનાં બટક્યાં ઇમાં કાંય બાધ નથી' તો આ તો મજૂરી કરીને ખાવું સે. મજૂરી તો દેડનીએ કરીએ એ વાતમાં કંઈ ખોટું નથી."

"એ તો ઠીક પણ સરકારનું ધરમાદા ખાવું પડશે ઇ વિચારે મારૂં કાળજું ફાટી જાય સે. પણ આ બૈંચર ને મંછાના જીવ માટે ગમે તેવું કાંમ કરતાંએ હું શરમાવાનો નથી. ભગવાન જે કરે તે ખરૂં."

સંવત ૧૯૫૬ નો દુષ્કાળ દેશમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં હાહાકાર વર્તાવી રહ્યો હતો. વૃદ્ધ માણસો ટોળે મળીને કહેતા કે પાછલાં સો વર્ષમાં આવા દુષ્કાળનો અનુભવ થયો નથી. મારવાડમાંથી અસંખ્ય દુકાળીઆં ગુજરાતમાં ભિક્ષા માગીને પેટ ભરવાના ઉદ્દેશથી આવ્યાં હતાં. જ્યહાં જૂઓ ત્યહાં અન્ન અન્ન કરતાં તડફડતાં હજારો માણસો નજરે પડતાં હતાં, માબાપો સંતાનોના હાથમાંથી પણ રોટલીનો ટૂકડો પડાવી લેતાં એવા દાખલા પણ બનતા હતા, સહુને પોતપોતાનો જીવ બચાવવાની કાળજી પડી હતી. ચોગરદમ ભયંકર ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો. ખેડુતો અને મધ્યમ વર્ગના સમાજનો ખાસ મરો હતો. મધ્યમવર્ગના માણસો કુટુંબ પોષણ જેટલું જ કમાતા અને બાપદાદાની આબરૂ સાચવીને ગૃહ–કુટુંબને પોષવાનું તથા આવ્યાં ગયાં કરી–ખર્ચી કાઢવાનાં એટલે સારા વખ-

તમાં પણ ત્હેઓ માંડમાંડ પોતાનું ગાડું ગબડાવતા અને સારો-માઠો પ્રસંગ આવતાં દેવું કર્યા વિના છૂટકો ન થતો, તે વર્ગ આ ભયંકર દુષ્કાળના સમયે આફતમાં ફસાય એમાં શી નવાઇ ? ઘણા ખરા ખાનગી નોકરોને શેઠો તરફથી રજા આપવામાં આવી હતી એટલે એમને તો નિત્યનું ખર્ચ લાવવાના પણ સાંસા પડ્યા હતા, એથી ઘરમાં વડિલોપાર્જીત દરદાગીના કે રાચરચીલું હતું તે વેચી વેચીને બન્યું ત્યહાં સુધી કુટુંબ પોષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તે ખૂટી પડતાં ત્હેમની હાલત પણ નિરાધાર થઇ ગઇ; જ્હેમની નોકરીઓ ચાલતી હતી ત્હેમને પણ વધી પડેલી મોંઘવારીમાં સાદી રીતે ખોરાક મેળવવાના એ વાંધા હતા, અને ખેડૂત વર્ગની તો સહુથી ખરાબ દશા હતી.

જેમ જેમ દેશમાં રેલ્વે આદિ સાધનો વધતાં ગયાં, અને પરદેશી પેઢીઓના આડતીઆઓ મ્હોં માગ્યાં મૂલ આપીને જથ્થાબંધ અનાજ પરદેશ ખેંચી જવા માંડયા, તેમ તેમ ખેડુતોમાં સંગ્રહ કરવાની રૂઢી બંધ પડતી ગઇ; ઘાસચારાની ગંજીઓ ખડકી રાખવાની પ્રથા નષ્ટ થતી ગઇ અને કેટલાક વખતથી દુષ્કાળનો અનુભવ થયેલો ન હોવાથી દુષ્કાળનો ભય ઘટતો ગયેલો હોવાથી તથા લોકોને વ્યવહારનાં ત્વરિત ગતિનાં સાધનો ઉપર વિશ્વાસ પડેલો હોવાથી એકજ દુષ્કાળમાં ખેડુતોની સ્થિતિ દીન-હીન થઇ ગઇ. દિનપ્રતિદિન હિંદી ખેડૂત ગરીબ બનતો જાય છે, તેમાં વેરાની કચડી નાખનારી પ્રથાથી ટાઢ, તાપ અને વર્ષાદમાં સખ્ત મહેનત કરવા છતાં બિચારા ખેડૂતો સારા વખતમાં પણ સાદામાં સાદી રીતે જીવન ગાળી શકે છે, મંદવાડમાં દવા કરવા માટે કે તહેવારમાં મિષ્ટાન્ન બનાવવા માટે પણ ત્હેમની પાસે પૈસા હોતા નથી, તેમાં બ્બપની-

આનો ભયંકર ફટકો પડવાથી સમય સ્હામે ટકી શકવાની ત્હેમની સ્થિતિ નષ્ટ થઇ જાય તેમાં શી નવાઇ ?

ચોમાસાના આરંભમાં થોડો વર્ષાદ પડયો, એટલે ખેડુતોએ ખેતીવાડીની તૈયારી માટે દેવાં કરીને બીજ તથા બળદ વગેરેની વ્યવસ્થા કરી. બીજ જમીનમાં વેરી નાખ્યાં, પરંતુ પાછળથી વર્ષાદે દગો દીધો; એટલે થોડા થોડા ઉગેલા અનાજના છોડ બળી ગયા. દેશમાં ઠામઠામ કુવાઓની વ્યવસ્થા નથી, નહેરો જેવાં કામ સરકારે ઉપાડવાં જોઇએ તે તરફ સરકાર ઉદાસીન વૃત્તિ બતાવે છે અને માત્ર રેલ્વે તરફ પ્રતિવર્ષે સંખ્યાબંધ રૂપીઆ ખર્ચતી જાય છે, એટલે ગુજરાતમાં માત્ર એકજ ન્હાનકડી નહેર શિવાય પાકને પાણી પાવાનાં બીજાં સાધનો નહોતાં; તેમજ નહેરમાં પણ પાણી નહોતાં એટલે મહેનત કરવા સઘળા ખેડૂતો આતુર હોવા છતાં પણ ત્હેઓ પોતાના પાક બચાવી ન શક્યા.

ખેડૂતોની મૂડીમાં ખેતર ને ઢોર બેજ વસ્તુઓ મુખ્ય હોય છે. ત્હેમાં વર્ષાદને અભાવે ખેતરો તો નકામાં થયાં હતાં, પરંતુ માત્ર પ્રાણ કરતાં વધારે પ્રિય ઢોરોનુંજ રક્ષણ કરવાનું રહ્યું હતું; એટલે જે રહ્યાં–સહ્યાં સાધન હતાં તે વડે ઢોરોને બચાવવા માટે ત્હેમણે બની શકતા પ્રયત્નો કર્યા, જંગલમાંથી ઝાડનાં પાંદડાં, કાંટાના છોડ વગેરે લાવીને પણ ઢોરોનું પોષણ કરવાની ચેષ્ટા કરી એ હાલતમાં શિયાળો પસાર થયો; પરંતુ ઉન્હાળાની રૂતુ શરૂ થતાં દિવસે દિવસે એ સાધનો પણ ઘટતાં ગયાં, અને ઓછામાં પુરૂં વિવિધ જાતના ખોરાકથી ઢોરોમાં રોગચાળો શરૂ થયો એટલે જીવના જોખમે અનેક પ્રયત્ન કરવા છતાં અસંખ્ય ઢોરો રોજ મરવા માંડયાં. ગરીબ ખેડૂ-

તેઓએ પોતાના બાળકોના મ્હોંઢામાંથી કોળીઓ કાઢી પ્રિય ઢોર-ઢાંક બચાવવાના કરેલા પ્રયત્નો આમ વ્યર્થ ગયા તે સાથે ત્હેમના જીવનનાં સાધન પણ ઘટતાં ગયાં. જે ખેડૂતો ઉદાર હાથે દાન કરતાં ન ડરે, જે ખેડૂતો આંગણે આવેલા મ્હેમાન માટે પાણીની માફક દૂધ–ઘી વાપરે અને પોતાને ભોગે પણ પરહિત માટે સર્વદા તત્પર રહે, તે ખેડૂતો ભૂખના દુઃખે તરફડી તરફડીને ટપોટપ મૃત્યુના મુખમાં પડવા માંડયા. ધના પટેલની પણ આ દુષ્કાળમાં આપણે જોયું ત્હેવી દુઃખદાયક સ્થિતિ થઈ હતી. ઢોર–ઢાંક બચાવવા સર્વ-સ્વનો ત્હેઓ ભોગ આપી ચૂક્યા હતા પરંતુ ત્હેમના સઘળા પ્રયત્નો વ્યર્થ ગયા હતા અને છેવટે બે દિવસ પછી શું ખાવું ત્હેની ચિંતા વિક્રાળ સ્વરૂપ ધારણ કરી સ્હામે આવી ઉભી હતી.

રેડ ઇન્ડીઅન (બ્રાન્ડ) ચાહ.

ત્રણ કારણોને લીધેજ ભારતમાં પંકાય છે:

(૧) સ્વદેશમાં પાકી છે.

(૨) કિંમતમાં સસ્તી છે.

(૩) લહેજતમાં શ્રેષ્ઠ છે.

છે કે નહિં?

તે જાતેજ અજમાવીને ખાત્રી કરો.

મળવાનું સ્થળ:

રેડ ઈન્ડીઅન (બ્રાન્ડ) ટી ડીપો,

પાયધુની: મુંબઇ.

શ્રી હરિહર પ્રેસ, કોટ, મુંબઇ.

આ પુસ્તકનું કવર મુંબઈ કોટમાં શ્રી હરિન્દર પ્રેસમાં હરિલાલ વી. એ નક્શી બાકીના ભાગ અમદાવાદમાં, પાનકોરના નાકે આવેલા "વસંત" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં ચીમનલાલ ઇશ્વરલાલે છાપ્યા; તે રા૦ સીતારામ જે. શર્મા એ સાન્તાકુઝ પાવરીના બંગલામાંથી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.